

**Нове поселення
зарубинецького типу
в Подесенні**

В 1976 р. Середньодніпровською ранньослов'янською експедицією ІА АН УРСР було проведено розкопки поблизу с. Киселівки Чернігівського району на поселенні, що відноситься до пізнього етапу існування зарубинецької культури, тобто рубежу н. е.— I ст. н. е.

Цей історичний період характеризується значними змінами у житті дніпровських зарубинецьких племен в результаті сарматської експансії у Подніпров'я¹. Напади сарматських загонів на городища Подніпров'я та контроль, встановлений ними над цією територією, близько середини I ст. н. е. поклали край зарубинецькій осілості в даному районі. Починається рух зарубинецького населення в нові, порівняно спокійні на той час місця; змінюється вигляд поселень, побут зарубинецьких племен Середнього Подніпров'я.

Північна межа просування сармат проходила, як встановлено, в районі сучасного Києва, тому можна припустити, що найбільш безпечним був район верхів'їв Дніпра та Подесення.

Висловлена в свій час П. М. Трет'яковим² версія про розселення зарубинецьких племен по Десні на початку нової ери знаходить підтвердження в археологічних матеріалах. Звичайно, тут йдеться не про тотальне їх переселення в Подесення, а тільки про переміщення певної частини мешканців.

Вивчення зарубинецьких пам'яток у Подесенні почалося порівняно недавно. У 1949—1950 рр. Сеймсько-Слов'янською експедицією під керівництвом Д. Т. Березовця було відкрито ряд пізньозарубинецьких поселень на Сеймі³. У 1955—1958 рр. Ф. М. Заверняєв виявив і дослідив 9 поселень цього часу по р. Судості — правій притоці р. Десни та 12 — на північ від Брянська⁴. Під його ж керівництвом протягом кількох років провадилися дослідження пізньозарубинецького поселення поблизу м. Почеп (уроч. Грудок), яке дало назву усій групі пам'яток цього часу у Верхньому Подесенні⁵. Крім того, це поселення й досі залишається найбільш повно дослідженою зарубинецькою пам'яткою зазначеного району. Тут же Д. Т. Березовцем, П. М. Трет'яковим, Є. А. Шмідтом та іншими були відкриті й різною мірою вивчені поселення пізньозарубинецького часу Хотильове, Сінькове, Спартак тощо. Вони утворили кістяк почепської групи пізньозарубинецьких старожитностей⁶.

У гирлі Десни різними дослідниками й в різний час також було відкрито кілька зарубинецьких пам'яток — могильник біля с. Пухівка, поселення та могильник поблизу сіл Хотянівка та Погреби⁷.

Таким чином, карта пізньозарубинецьких старожитностей Верхньої та Нижньої Десни досить докладна, хоча й не на всіх пам'ятках проводилися детальні розкопки. Набагато гірше становище в районі Се-

¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972.

² Трет'яков П. Н. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне.— СА, 1968, № 4, с. 58—68.

³ Березовець Д. Т. Звіт про роботу Сеймсько-Слов'янської експедиції в 1949 р.— НА ІА АН УРСР.

⁴ Заверняєв Ф. М. Селища бассейна р. Судости.— СА, 1960, № 4, с. 180—194.

⁵ Заверняєв Ф. М. Почепское селище.— МИА, № 160. М.—Л., 1969, с. 88.

⁶ Трет'яков П. Н., Шмідт Е. А. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1960, с. 134—140.

⁷ Хвойка В. В. Древние обитатели Поднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913; Канівець В. І. Звіт про розвідкові розкопки біля с. Погреби в 1952 р.— НА ІА АН УРСР; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.

редньої Десни. Донедавна тут взагалі не велись роботи, що мали на меті виявити саме зарубинецькі матеріали. Кілька відомих на цій території селищ було відкрито випадково, при дослідженні пам'яток інших культур. Так, наприклад, культурний шар з матеріалами зарубинецького часу виявив Д. І. Бліфельд, досліджуючи давньоруський могильник поблизу с. Табаївка Чернігівського району⁸. У 1968 р. під час розвідки В. І. Неприної було зібрано підйомний матеріал на поселенні поблизу хутора Оборок Бахмацького району Чернігівської області⁹. У 1975 р. Середньодніпровською експедицією ІА АН УРСР на чолі з Є. В. Максимовим при розкопках поселення ІХ—Х ст. біля м. Седнева Чернігівської області (уроч. Орешня) також було виявлено культурний шар зарубинецького часу¹⁰.

Проте, як уже говорилося, всі ці знахідки мали випадковий, фрагментний характер і Середнє Подесення залишалося білою плямою на карті зарубинецьких старожитностей.

Поселення поблизу с. Киселівки було виявлено у 1975 р. розвідувальним загonom Середньодніпровської експедиції за участю місцевих краєзнавців, а через рік тут розпочав роботу стаціонарний загін експедиції.

Це поселення — Киселівка ІІІ (Киселівка І, ІІ — пам'ятки культури київського типу) — розташоване за 14 км на північний схід від м. Чернігова на краю невисокої тераси лівого берега р. Замглай — правобережної притоки Десни. На східній ділянці, де простежується найбільше скупчення підйомного матеріалу, встановлено наявність культурного шару перших століть н. е. Тут було закладено два розкопи площею 60 та 65 кв. м. Після зняття орного шару на розкопі І та зачистки його площі виявлено пляму, близьку за формою до трикутника (рис. 1). Її оточував неглибокий рівчак шириною 0,3 м та глибиною 0,15 м. В центрі споруди були дві невеликі ямки, мабуть, від стовпів, а вдовж стін ззовні — п'ять господарських ям — льохів округлої форми, діаметром та глибиною близько 1 м. На північ від споруди розчищено залишки обпалених колод або стовпів, що були, ймовірно, частиною цієї будівлі — житла шатрової конструкції. Скоріш за все, споруда мала сезонний або тимчасовий характер, на що вказує як її конструкція, так і відсутність будь-яких опалювальних приладів.

Заповнення житла містило керамічний матеріал та нечисленні кістки тварин. Кераміка репрезентована кухонним та столовим посудом (рис. 2, 1—20). До першої категорії входять опуклобокі горщики (плечка, розташовані насередині чи $\frac{1}{3}$ висоти посудини) з виразними, плавно відігнутими назовні вінцями прямих чи загнутих обрисів (рис. 2, 1—4). Діаметри отворів від 10 до 32 см. По краю вінця у більшості випадків (близько $\frac{2}{3}$ усієї кількості фрагментів) прикрашені по зрізу чи збоку досить виразними відбитками кінця пальця або, рідше, насічкою, близько $\frac{1}{5}$ усіх донець зі збереженою придонною частиною мають сліди вертикальних розчосів, зроблених за допомогою трави або тріски (рис. 2, 10).

Друга категорія керамічних знахідок — столовий посуд — становить до 11% усього керамічного матеріалу з житла І. Це лощені миски чорного чи коричневого кольору з плавним вигином високих вінець та дещо згладженим ребром. Грані на внутрішньому боці відсутні. Миски досить високі (до 15 см) при відносно вузькому отворі — до 26 см (рис. 2, 11—20).

⁸ Бліфельд Д. И. Древнейшее славянское поселение на Черниговщине.— КСИА АН УССР, вып. 1. К., 1952, с. 53.

⁹ Неприна В. І., Корпусова В. М. Розвідка по Десні та Сейму.— АДУ, вып. V. К., 1972, с. 351—352.

¹⁰ Максимов Е. В. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1975 г.— НА ИА АН УССР.

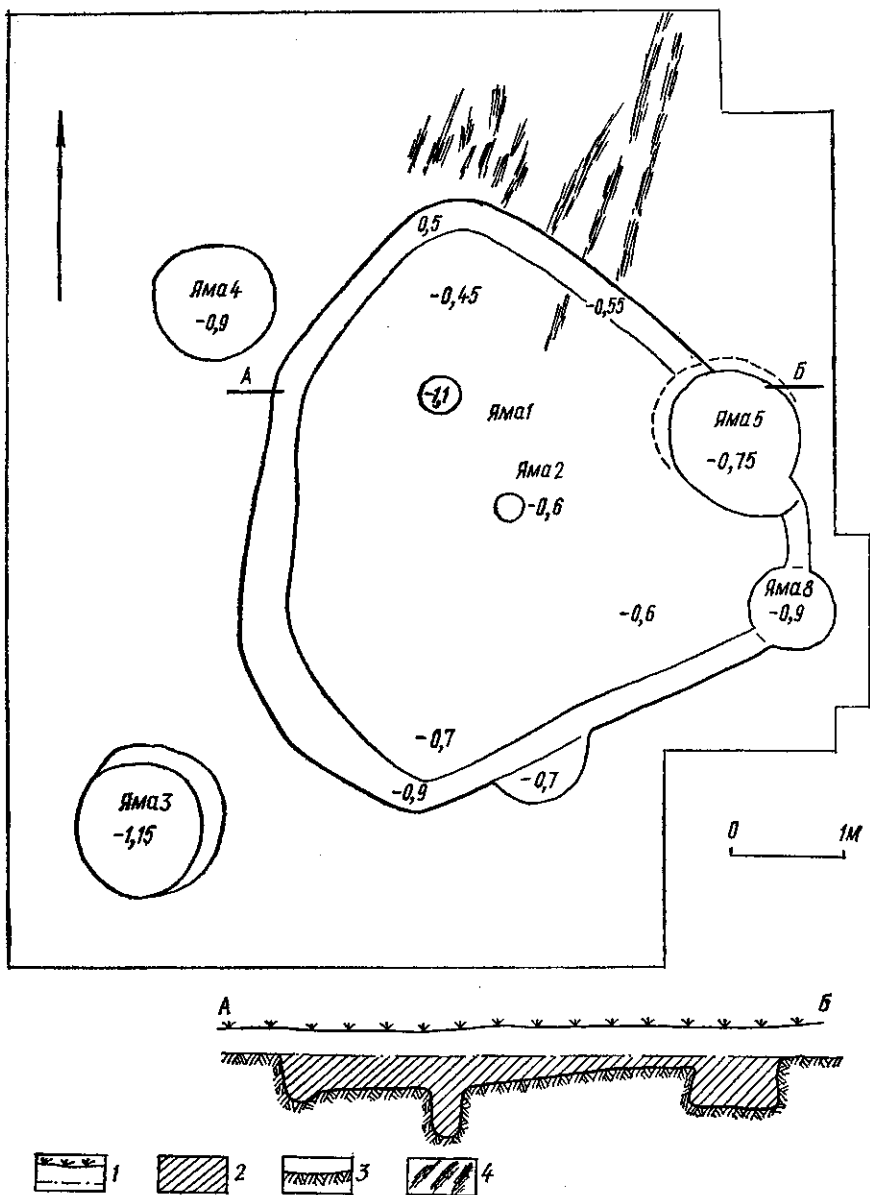

Рис. 1. План житла і поселення Киселівка III:

1 — орний шар; 2 — заповнення житла; 3 — материк; 4 — залишки обпаленого дерева.

У заповненні житла 1 знайдено, крім того, уламок вічкової намисти-ни з синього скла (рис. 4, 1).

У розкопі II, закладеному на відстані 5 м від попереднього, після зняття гумусного шару зафіксовано залишки житла, близького за формою до чотирикутника (рис. 3). Його заповнення було незначним. Горизонтальна, добре втрамбована долівка заглиблена у материк всього на 0,10—0,25 м. В центральній частині житла була яма від центрального стовпа, що підтримував покрівлю. Біля неї виявлено відкрите вогнище у вигляді невеликого заглиблення, заповненого золою та дрібним деревним вугіллям. Зовні до стін будівлі примикали сім ям-льохів звичайної круглої форми, діаметром 0,50—1,0 м. В їх заповненні, як і в житлі, зібрано уламки кераміки зарубинецького типу, що принципово

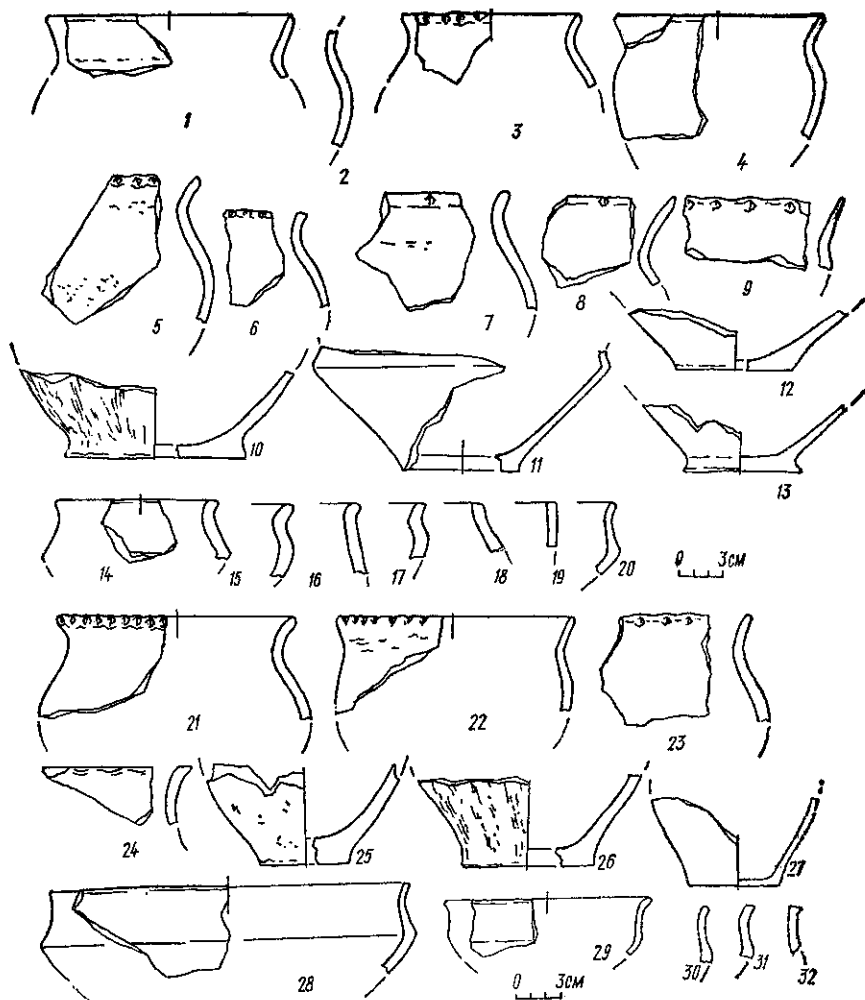

Рис. 2. Кераміка з поселення Киселівка III:

1—20 житло 1; 21—32 — житло 2.

не відрізняється від знайденої у першому житлі (рис. 2, 21—32). Це горщики таких самих форм та лощені миски. Трапився один уламок стінки горщика з орнаментом — чіткими відбитками нігтя. Є одна зразок простих вінець, що повторюють профіль вінець лощеної миски.

На рівні підлоги житла 2 знайдено фрагментований залізний серп та ніж з прямою спинкою, тобто пізньозарубинецького типу (рис. 4, 2, 3).

На жаль, у матеріалах поселення не було речей, що допомогли б чітко його датувати. Тому висновки про час його існування можна зробити лише на підставі типологічного аналізу матеріалу.

В першу чергу звертають на себе увагу особливості топографії пам'ятки. Розташування поселень у низинах, поблизу води, характерне для пізнього етапу існування зарубинецької культури, тобто першої чверті I тис. н. е., в той час як більш ранні пам'ятки займали звичайно край високої корінної тераси. Подібна локалізація поселень у низинах відзначена для Почепського та Синьківського селищ на р. Судості, Спартак та Хотильове на Верхній Десні, Хотянівки на Нижній Десні та

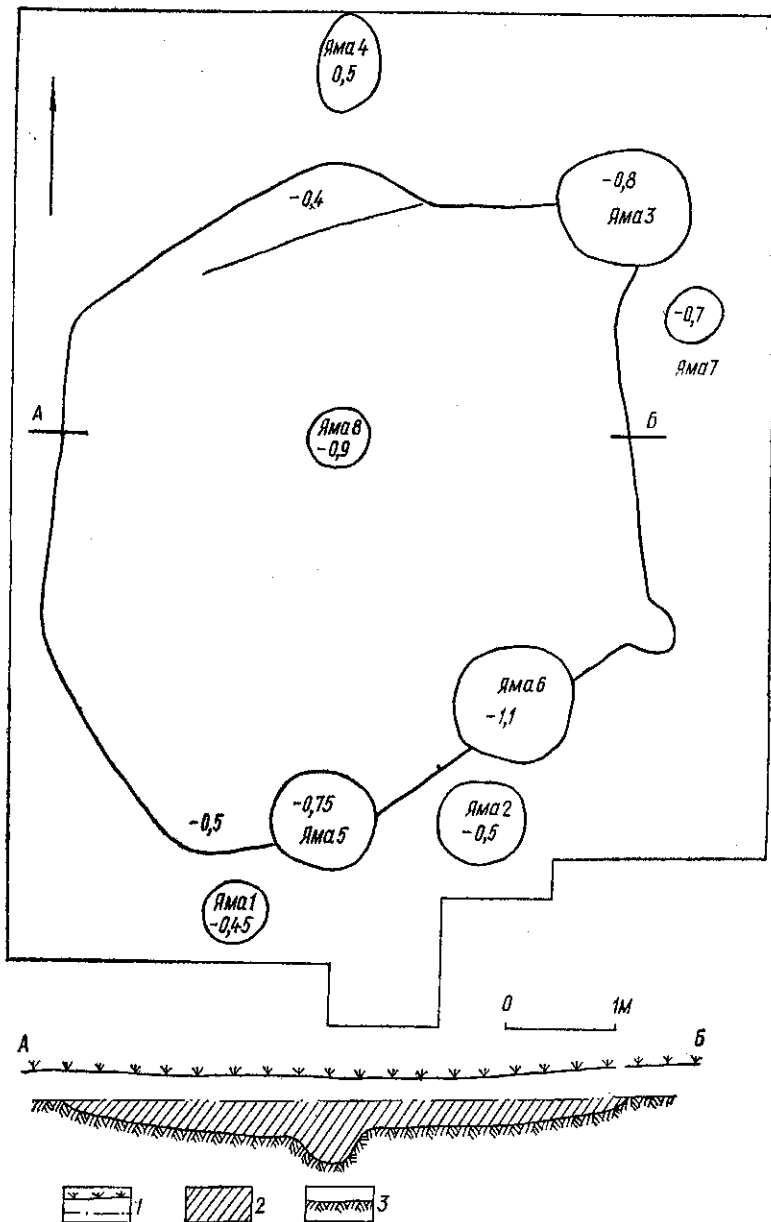

Рис. 3. План житла 2 поселення Киселівка III:

1 — орний шар; 2 — заповнення житла; 3 — материк.

для ряду пізньозарубинецьких старожитностей середньодніпровської групи (Лютіж, Оболонь-Луг IV, поселення на р. Трубіж¹¹).

Незначний культурний шар простежується лише поблизу жител і разом з невеликими розмірами самого поселення вказує на нестабільність зарубинецького суспільства в період кризи на початку нової ери. Подібні селища з невідразними ознаками осілого життя були залишені

¹¹ Заверняев Ф. М. Почепское селище, с. 89; Шмидт Е. А., Третьяков П. Н. Древние городища Смоленщины, с. 134; Бидзиля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютюж.—МИА, № 160. М.—Л., 1969, с. 51; Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.—МИА, № 160. М.—Л., 1969, с. 82—87.

розрізненими колективами переселенців з району Середнього Подніпров'я.

Цей висновок підтверджує й те, що курінна конструкція житла 1, яка не має аналогій, явно не розрахована на тривале використання. Що ж до житла 2, то такі злегка заглиблені в ґрунт будівлі, чотирикутні у плані, відомі на пізньозарубинецьких пам'ятках середньодніпровської групи, хоча й не являють собою домінуючого тут типу житлових споруд. Для деснянських поселень типу Почепа характерним житлом є квадратна напівземлянка з долівкою, заглибленою в ґрунт на 0,5—0,8 м, та сторонами довжиною 3—4 м. З житлом 2 їх зближують деякі конструктивні особливості (наявність центрального стовпа й відкритого вогнища в центрі будівлі). Ці особливості є характерною рисою пізньозарубинецьких пам'яток Подесення і зберігаються тут протягом другої та третьої чвертей I тис. н. е.¹²

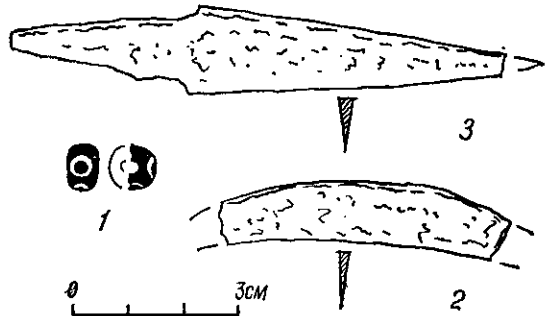

Рис. 4. Індивідуальні знахідки з поселення Киселівка III:

1 — вічкова намистина (житло 1); 2 — уламок залізного серпа; 3 — залізний ніж (житло 2).

Керамічний комплекс Киселівки III знаходить аналогії в матеріалах цього ж часу з Середнього Подніпров'я та Подесення. Опуклобокi горщики з вінцями, орнаментованими відбитками пальця, були дуже поширеним типом кухонного посуду протягом існування зарубинецької культури на розглянутій території. Проте безпідставно вважати, що горщики з комплексу поселення належать саме до пізнього III періоду і з'являються на Десні разом з населенням, що прийшло сюди з Подніпров'я. По-перше, вдавлення на вінцях виразні й досить часті (як на горщиках з комплексів Хотянівки, Почепа, Спартак та ін.¹³) і мають аналогії на пізньозарубинецьких пам'ятках на Середньому Дніпрі (поселення Грині, Казаровичі — уроч. Горки, Таценки¹⁴). По-друге, на придонних частинах багатьох посудин є розчоси (житло 1 — 15%, житло 2 — 20%), подібні до тих, що трапляються на пізніших пам'ятках зарубинецької культури. Загалом горщики з опуклим тулубом, описаною вище орнаментациєю та розчосами в придонній частині можна вважати характерною рисою пізньозарубинецьких пам'яток Київського Подніпров'я та Подесення. В них поєднані риси, притаманні раннім керамічним формам (спосіб орнаментациї та «скіфоїдна» опуклобока форма посудини) та більш пізнім (зокрема, згадані розчоси).

Друга група представлена лошеними мисками досить стабільних форм. Миски з плавним, ес-подібним профілем стають широко розповсюдженими в пізньолатенський час і з'являються на багатьох зарубинецьких пам'ятках Середнього та Верхнього Подніпров'я, Полісся, Південного Бугу.

Таким чином, кераміка разом з типом жител та топографією поселення свідчить про належність Киселівки III до пізньозарубинецького

¹² Третяков П. Н. Древности II и III четвертей I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 57—58.

¹³ Заверняев Ф. М. Почепское селище, с. 106—110; Третяков П. Н., Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины, с. 188.

¹⁴ Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье.— МИА, № 160. М.— Л., 1969, с. 39—45.

часу. Цікаво, що кераміка заключної фази цієї культури, незважаючи на ряд локальних відмінностей, досить одноманітна (мається на увазі склад керамічного комплексу та загальні форми посудин) навіть там, де окремі групи пам'яток не зв'язані між собою генетично, як на Середньому Подніпров'ї та Подесенні.

Варто звернути увагу на майже повну відсутність серед матеріалів деснянських поселень пізньозарубинецького типу предметів античного імпорту (Киселівка III, Спартак, Чулатове), звичайних для раннього періоду цієї культури як у Середньому Подніпров'ї, так і в Посейм'ї (Харівка, Мар'янівка Путивльського району) й відомих у дещо пізніших пам'ятках (Почеп). Цей факт пояснюється кризою античних центрів (зокрема, Ольвії — головного постачальника імпорту в Подніпров'я) у першій чверті I тис. н. е. Традиційні зв'язки зарубинецької культури з Північним Причорномор'ям змінюються в нових історичних умовах в результаті впливу балтських та шеворських племен — безпосереднього чи сприйнятого від інших культур. Цей вплив добре відчувається на пам'ятках Подесення. Північне походження мають розчоси на горщиках, у деяких типів мисок є аналоги на шеворських пам'ятках. Ці ж нові тенденції спостерігаються й на поселеннях середньодніпровської зони (Грині, Казаровичі).

Вже давно стало очевидним і про це багато писали, що зарубинецька традиція не припиняє існування в середині I ст. н. е. Навпаки, цей час можна вважати початком нового етапу в розвитку культури, кульмінацією якого було формування нових груп пам'яток — на Верхній Десні, на Південному Бузі, в поріччі Трубежа. Питання про початок цього процесу поки ще вирішене тільки для почепської групи. На підставі розглянутих матеріалів можна припускати, що зарубинецькі племена просувались по Десні, від її гирла до верхів'їв, і, якщо вважати поселення типу Киселівка III проміжними ланками цього просування, то воно відбулося в першій чверті I тис. н. е. Проте не виключена участь у формуванні почепської групи інших, більш південних лівобережних угруповань. Звідти, очевидно, здійснювався контакт верхньодеснянського населення з мешканцями городищ Нижнього Подніпров'я, а також з античними центрами в ранньоримський час. Про південні зв'язки почепської групи свідчать форми мисок, скляні вироби, деякі інші предмети імпорту (наприклад, печатка з єгипетського фаянсу, знайдена на Почепському селищі).

На перехідний характер поселення Киселівка III вказують ще й такі обставини. У керамічному матеріалі пам'яток кінця I—II ст., таких, як Грині, Казаровичі, спостерігаються форми, близькі до кераміки наступного періоду — другої чверті I тис. н. е. Те ж саме відзначене й для поселень на Десні, що виникають пізніше Киселівки III (наприклад, Чулатове). В цьому плані слід розглядати й особливості в розташуванні поселень, і конструктивні деталі жител. На Середньому Подесенні таких особливостей в керамічному матеріалі не виявлено, а в житловому будівництві вони тільки починають виникати (центральний стовп у житлі та відкрите вогнище). Тому можна зробити висновок, що поселення Грині та Казаровичі хронологічно ближчі до почепської групи, ніж Киселівка III, виникають одночасно з нею і далі становлять основний субстрат формування культури київського типу в двох головних районах її поширення — Середньому Подніпров'ї та Верхньому Подесенні у другій чверті I тис. н. е. Щодо поселень типу Киселівка III (тобто району Середньої Десни), то вони хронологічно й територіально займають проміжне місце між зарубинецькими пам'ятками рubeжу н. е. та пам'ятками зарубинецького типу I—II ст.

Поки що важко з'ясувати, яку роль відіграло пізньозарубинецьке населення Середнього Подесення у формуванні тут пам'яток культури київського типу, хоча останні відомі в цьому районі у великій кількості.

Вирішити це питання можна буде лише після дальшого, більш детального вивчення вказаної території і насамперед відкриття тут нових пізньозарубинецьких пам'яток.

И. Б. ЗЕЛЕНЕЦКАЯ

**Новое поселение
зарубинецкого типа
в Подесенье**

Резюме

Поздnezарубинецкие поселения на территории Среднего Подесенья стали изучать лишь в последнее время. Среднеднепровской раннеславянской экспедицией на поселении Киселевка III в 1975 г. были исследованы остатки двух углубленных жилищ. Керамика представлена лепными округлобкими горшками и лошеными мисками. На основании типологического анализа материала поселение было отнесено к началу I в. н. э. Возможно, что Киселевка III — пункт на пути продвижения зарубинецких племен из Среднего Поднепровья в районы Верхнего Подесенья в условиях сложной политической обстановки, сложившейся в Поднепровье в первые века н. э.

Несомненно, что поздnezарубинецкие памятники Подесенья явились основным субстратом формирования последующих культур на этой территории.

О. М. ПРИХОДНЮК

**Городища Халеп'є і Григорівка
на Середньому Дніпрі**

Під час археологічного сезону 1971 р. Канівська слов'яноруська експедиція Інституту археології АН УРСР провела обстеження давньоруських городищ Середнього Подніпров'я в зоні Канівської ГЕС з метою визначення, наскільки загрожує цим пам'яткам руйнування водами водосховища і де невідкладними є охоронні розкопки. Обстежувались городища в Трипіллі, Халеп'ї, Вітачеві, Іван-Горі, Щучинці, Ходорові, Григорівці, Монастирку.

Для проведення охоронних робіт було обрано городища в с. Халеп'є Обухівського району Київської області та с. Григорівка Переяслав-Хмельницького району тієї ж області*. Незважаючи на те, що вони відомі ще з кінця минулого століття, стаціонарні дослідження тут не велись, крім того, їм у першу чергу загрозувало затоплення з підняттям рівня Дніпра.

Халеп'є — давньоруське городище, розташоване на північно-східній околиці села, на правому високому березі Дніпра, зайнятому колгоспними будівлями та садибами колгоспників. Це ділянка над урвищем висотою 25—30 м, що постійно підмивається паводками Дніпра. Внаслідок розмивів значна частина городища обвалилася, в окремих місцях чітко простежується культурний шар та сліди заглиблених споруд.

Пам'ятка складається з укріпленого дитинця площею близько 1,5 га та посаду площею понад 10 га, розміщеного на території сучасного села.

Дитинець займає відроги корінного берега, з північного боку обмежені глибокою долиною, по якій протікає струмок, що впадає в Дніпро. Зі сходу дитинець оточений глибоким яром. З напільного боку городище укріплене валом, ледь помітним на поверхні, та ровом, по якому тепер проходить ґрунтова дорога (рис. 1). Північна частина дитинця (з боку Дніпра) зайнята колгоспними будівлями, а південна — будинками та присадибними ділянками колгоспників.

* Експедиція у Халеп'ї працювала в складі В. Й. Довженка (начальник експедиції), А. І. Кубишева, О. М. Приходнюка, О. О. Паршиної, С. П. Пачкової, В. В. Чумаченка; в Григорівці — В. Й. Довженка, А. І. Кубишева, О. М. Приходнюка, О. О. Паршиної та В. В. Чумаченка.